

'Vrijheid' als groundbegrip van de pedagogiek (II)

J. W. STEUTEL

Vakgroep Theoretische en Historische Pedagogiek Vrije Universiteit Amsterdam

Samenvatting

In het eerste deel van deze verhandeling (dat in het voorgaande nummer van dit tijdschrift verscheen) besprak ik de vraag in hoeverre er een logisch verband bestaat tussen de begrippen 'opvoeding' en 'vrijheid'. Dit bleek inderdaad het geval te zijn: het begrip 'opvoeding' kunnen we alleen adequaat verhelderen door een beroep te doen op de noties 'vrije handeling' en 'vrije situatie'.

Maar indien opvoedingshandelingen tot de overkoepelende klasse van vrije daden behoren, is het dan mogelijk dergelijke gebeurtenissen causaal te verklaren? Is – gegeven de logische samenhang tussen 'vrijheid' en 'opvoeding' – het optreden van opvoedingssituaties verenigbaar met de waarheid van de propositie dat alle gebeurtenissen in het universum causaal verklaarbaar zijn? In dit deel van mijn opstel zal ik proberen deze vragen in positieve zin te beantwoorden.

3. Vrijheid en determinisme

3.1. Toespitsing van de vraagstelling

We zijn nu beland bij het tweede vraagstuk van dit opstel: is de *unity-of-science* positie (logisch) verenigbaar met de bewering dat 'vrijheid' een groundbegrip is van de pedagogiek? Deze mistige vraag zal ik in deze paragraaf scherper omlijnen, zodat de contouren van het probleem wat duidelijker zichtbaar worden.

Ik zal in dit hoofdstuk alleen spreken over *vrije handelingen* en niet (direct) over vrije situaties of vrije actoren. Deze inperking vloeit voort uit twee overwegingen. In de eerste plaats hebben de discussies over de eenheid van de wetenschappen zelden (rechtstreeks) betrekking op vrije situaties of vrije actoren, maar op vrije handelingen. De opvatting bij voorbeeld, dat alle gebeurtenissen in het universum gedetermineerd zijn, wordt niet bestreden door te verwijzen naar het bestaan van vrije situaties of vrije actoren, maar door te refereren aan het optreden van

vrije daden. Ten tweede: omdat vrije actoren en vrije situaties het optreden van vrije handelingen impliceren (daar het voltrekken van een vrije handeling een noodzakelijke voorwaarde is voor het bestaan van een vrije situatie of een vrije actor), geldt alles wat we zeggen omtrent een geprefereerde handeling eveneens voor de daden die een vrije actor in vrije situaties voltrekt.

Opvoedingshandelingen zijn per definitie vrije daden. Ten aanzien van dit pedagogisch ingrijpen wil ik twee vragen stellen. Ten eerste: zoals bekend heeft vooral C.G. Hempel de aard van wetenschappelijke verklaringen onderzocht en daarbij komt hij tot de goed onderbouwde conclusie, dat er slechts drie adequate verklaringsschema's zijn, te weten de deductief-nomologische, de deductief-statistische en de inductief-statistische (vgl. Hempel, 1965, m.n. pp. 335-393). Het probleem waar het mij in dit verband om gaat hangt samen met de deductief-nomologische verklaringen, want een deel van deze klasse van verklaringen bestaat uit de zogenaamde *causale verklaringen*. Welnu, de vraag rijst in hoeverre een vrije handeling (dus ook een opvoedingshandeling) *causaal verklaarbaar* is. In de tweede plaats: een aantal aanhangers van de galileïsche traditie is van mening dat *alle* gebeurtenissen in het universum causaal verklaarbaar zijn. Deze opvatting, die bekend staat als het *wetenschappelijk determinisme* (vgl. Dray, 1967, p. 375), wordt uitgedrukt in de formule: alle gebeurtenissen hebben een oorzaak (het zogenaamde *causaliteitsbeginsel*). En de vraag rijst: *is de waarheid van de gedachte, dat wij soms opvoedingshandelingen voltrekken, (logisch) verenigbaar met de waarheid van dit determinisme?*

Voordat we deze vragen echter kunnen beantwoorden, is het nodig om een aantal kernbegrippen wat nader onder de loep te nemen. Want wat bedoelen we precies met de term 'oorzaak'? Wat is een causale verklaring? En, daaruit voortvloeiend, wat moeten we verstaan onder het begrip 'determinisme'? Ik zal proberen deze concepten in snel tempo te definiëren, zonder in te gaan op de schier eindeloze discussies die

over deze onderwerpen gevoerd zijn en ik begin met een puntsgewijze bespreking van het begrip 'oorzaak': wat wordt bedoeld met de bewering dat p de oorzaak is van q?

Ten eerste: aan het optreden van de gebeurtenis q gaan talrijke andere gebeurtenissen vooraf. Maar alleen een aantal van deze voorvallen zijn causaal relevant voor het optreden van q. Welke zijn dat en op grond van welk criterium stellen we dit vast? De filosoof D. Hume heeft er voor het eerst op gewezen dat we alleen die gebeurtenissen de oorzaak van q noemen, die *invariabel met q verbonden zijn*. Een serie condities specificeren als de oorzaak van een ander verschijnsel impliceert dus per definitie de acceptatie van een *deterministische of universele* generalisatie. Een dergelijke generalisatie geeft immers aan dat steeds wanneer en overal waar de antecedente voorwaarden van een bepaalde soort optreden, steeds en zonder uitzondering een gebeurtenis van een bepaalde soort zal volgen: 'whenever "the same cause" is realized, "the same effect" will occur' (Hempel 1965, p. 349).

Een tweede belangrijk punt is het volgende. Een oorzakelijke relatie is een verband tussen *individuele* of *particuliere* gebeurtenissen: deze gebeurtenis, hier en nu, is de oorzaak van dat effect. Maar we hebben zojuist gezien, dat de constatering van een causale relatie de aanvaarding van het bestaan van een deterministische generalisatie impliceert: altijd en overal zal, wanneer dezelfde oorzaak optreedt, hetzelfde effect volgen. Indien een oorzakelijk verband evenwel een betrekking is tussen particuliere factoren, die per definitie slechts één maal in een bepaald tijd-ruimtelijk bestek optreden om daarna definitief in het duister van de geschiedenis te verdwijnen, hoe kan er dan sprake zijn van het *herhaald* optreden van dezelfde oorzaak en hetzelfde effect? Dit probleem is als volgt oplosbaar: p en q zijn gebeurtenissen van een bepaalde *soort*; zij maken samen met andere individuele gebeurtenissen deel uit van een bepaalde *klasse*, namelijk P en Q. Welnu, wat we met de maxime 'zelfde oorzaak, zelfde gevolg' op het oog hebben is niet dat p altijd en overal gevolgd wordt door q, maar dat een geval van P invariabel gepaard gaat met een geval van Q. De maxime moet dus met een korreltje zout genomen worden. Er kan geen sprake zijn van strikt identieke oorzaken en gevolgen, want iedere causale relatie treedt op in een uniek tijd-ruimtelijk bestek. De uitspraak 'p is de oorzaak van q' betekent derhalve dat p en q particuliere gebeurtenissen zijn van een bepaalde soort en dat een voorval uit de klasse P steeds en overal samengaat met een gebeurtenis uit de klasse Q.

Een derde kenmerk van een oorzakelijk verband is

de *asymmetrie* van de relatie tussen de beide factoren: indien een gebeurtenis de oorzaak is van een andere gebeurtenis, dan is het logisch uitgesloten dat de laatste gebeurtenis (het effect) de oorzaak is van het eerstgenoemde voorval.

Sommige wetenschapsfilosofen proberen dit fenomeen te verklaren door te verwijzen naar het tijdsaspect: p treedt *eerder* op dan q en *daarom* kan q niet de oorzaak zijn van p. Hempel bijvoorbeeld, maakt een onderscheid tussen successie-wetten, waarbij de antecedent *eerder* optreedt dan het effect, en coëxistentie-wetten, waarbij de factoren, de antecedent en de consequent, *tegelijktijdig* optreden. En alleen condities die met het te verklaren verschijnsel verbonden zijn door successiewetten, gelden als oorzaken (Hempel, 1965, p. 352; vgl. ook Stegmüller, 1969, pp. 455, 456, 461, 462).

De juistheid van dit standpunt kan evenwel betwisteld worden. Verschillende auteurs halen voorbeelden aan van oorzaken en gevolgen die gelijktijdig optreden. De volgende illustratie kan dit adstrueren (vgl. Taylor, 1966, p. 36; Taylor, 1967, pp. 65, 66). Wanneer ik aan het schrijven ben, is de beweging van mijn hand (p) de oorzaak van de beweging van mijn pen q. Maar waarom is p hier de oorzaak van q? Niet omdat de ene gebeurtenis eerder plaatsvindt dan de andere gebeurtenis, want de beweging van mijn hand en de beweging van mijn pen treden tegelijktijdig op. In dergelijke gevallen is het niet langer mogelijk de oorzaak te onderscheiden van het effect door na te gaan welke factor er het eerste optrad. En daardoor wordt het tevens mogelijk om de asymmetrie van causale relaties te verklaren uit de temporele opeenvolging. Want de relatie tussen p en q is wel degelijk asymmetrisch: indien de beweging van mijn hand op dit moment de beweging van mijn pen veroorzaakt, is het uitgesloten dat de beweging van mijn pen op datzelfde ogenblik de beweging van mijn hand teweegbrengt.

Omdat een appel op de tijd hier geen oplossing lijkt te kunnen bieden, grijpen diverse filosofen terug op andere begrippen om de asymmetrie te verklaren. Zo zijn er wijsgeren die beweren dat een oorzaak zich onderscheidt van het effect door een zekere activiteit, werkzaamheid of macht; andere houden vol dat een oorzaak een 'handvat' is waardoor de mens kan ingrijpen in de loop der dingen; enz. Maar ik geloof niet dat dergelijke theorieën nodig zijn om de oorsprong van de asymmetrie aan het licht te brengen. Een beroep op de tijd is mijns inziens wel degelijk voldoende om oorzaak en gevolg van elkaar te kunnen onderscheiden. Zeker, het tegelijk optreden van oorzaak en gevolg komt veelvuldig voor. Maar desondanks doen we, wanneer we willen bepalen welke

factor van de gelijktijdig optredende gebeurtenissen de oorzaak is, een impliciet beroep op de tijd. Stel dat mijn handbeweging (p) veroorzaakt wordt door een neurologische gebeurtenis (r), waarbij r eerder plaatsvindt dan p. Verder nemen we aan dat r het optreden van de beweging van mijn pen (q) niet rechtstreeks beïnvloedt, maar alleen *via* p (een hersenproces kan de beweging van mijn pen niet veroorzaken buiten de medewerking van mijn ledematen om). Welnu, we noemen p de oorzaak van q (en niet andersom) omdat p *direct* (niet via q) veroorzaakt wordt door een *eerder* optredende gebeurtenis (r) en we noemen q het effect van p omdat q *indirect* (via p) veroorzaakt wordt door r. Anders gezegd: p is alleen dan de oorzaak van q, indien p niet via q door een andere gebeurtenis (r) bewerkstelligd wordt. Door de simultaan optredende gebeurtenissen te plaatsen in het bredere decor van de wereldgeschiedenis, door ze te zien in het licht van de temporele causale keten van opeenvolgende gebeurtenissen, zijn we dus in staat om oorzaken en gevolgen van elkaar te onderscheiden.

We komen nu bij een vierde punt. Indien p de oorzaak is van q dan zal, steeds en overall, het optreden van een geval van P gevolgd worden door het optreden van een gebeurtenis van de soort Q. Dat was het eerstgenoemde kenmerk van een causaal verband: we aanvaarden de existentie van een universele generalisatie. Maar wanneer we zeggen dat p de oorzaak is van q, vooronderstellen we *meer* dan het bestaan van de regelmatige opeenvolging van gebeurtenissen uit de klasse P en voorvallen van de soort Q. Tevens beweren we namelijk dat er een *noodzakelijk* verband bestaat tussen het optreden van een gebeurtenis uit P en een gebeurtenis uit Q: indien een geval van P optreedt, dan *moet* een geval van Q volgen. Daarom is het gewenst om een onderscheid te maken tussen universele generalisaties die alleen accidentele of toevallige relaties tussen verschijnselen beschrijven en deterministische generalisaties die een noodzakelijk verband tussen gebeurtenissen weergeven. En alleen de laatste groep van generalisaties komt in aanmerking voor de titel '*causale wet*' (of: 'nomische relatie').

Maar wat bedoelen we met de notie 'noodzakelijk'? *Logische* noodzakelijkheid? Dat zeker niet, want het tegendeel van de generalisatie is wel degelijk denkbaar, dat wil zeggen, niet zelf-tegenstrijdig. Een causale wet is niet logisch noodzakelijk, maar beschrijft een *fysisch* noodzakelijk verband tussen het optreden van gebeurtenissen van een bepaalde soort. En de term 'fysisch noodzakelijk' betekent dat een causale wet of een nomische generalisatie, in tegenstelling tot een puur accidentele relatie, het mo-

gelijk maakt om *contrafactische conditionele uitspraken* af te leiden. Wanneer we zeggen dat p de oorzaak is van q, beweren we niet alleen dat een geval van Q optreedt zodra een gebeurtenis van de soort P generaliseerd wordt, maar stellen we tevens vast dat op alle tijd(-ruimtelijke) locaties in het verleden, waarin een geval van P niet optrad, een gebeurtenis van de soort Q op zou zijn getreden, indien een geval van P had opgetreden: 'in addition to affirming a regularity, the causal nomic statement only says that, had the first of two states obtained when in fact it did not, then the second of them would on those occasions have obtained too' (Von Wright, 1974, p. 53). Uit een universele accidentele relatie en de propositie dat de antecedent op een bepaalde gelegenheid niet vervuld is (niet-p), kunnen we geen causale contrafactische conditionele beweringen afleiden. Maar uit een causale wet, in samenhang met de singuliere bewering dat de antecedent niet optrad, kunnen we een dergelijke propositie wel afleiden (vgl. Von Wright, 1974, pp. 8, 37). Anders uitgedrukt: een toevallige, niet-nomische generalisatie is verenigbaar met de ontkenning van contrafactische conditionele uitspraken (wanneer een conditie van de soort P zou zijn opgetreden, dan zou een geval van Q *niet* gevolgd zijn), omdat deze generalisatie alleen iets beweert aangaande datgene wat optrad, optreedt of op zal treden; maar causale wetten zijn onverenigbaar met de negatie van een dergelijke contrafactische propositie, daar zij niet alleen iets zeggen over datgene wat *actueel* het geval was, is of zal zijn, maar bovendien implicaties bevatten omtrent datgene wat het geval *zou zijn geweest*, indien . . . .

In de vijfde plaats: oorzaken zijn soms gebeurtenissen, maar meestal is een oorzaak een *combinatie* van gebeurtenissen en standen van zaken. Een stand van zaken is een statische categorie, terwijl een gebeurtenis een dynamisch begrip is: het verwijst naar een verandering van de ene stand van zaken in de andere (Von Wright, 1974, pp. 13, 14, 70, 71). De termen 'causale conditie' of 'causale factor' zal ik gebruiken als overkoepelende noties: zowel gebeurtenissen als standen van zaken kunnen causale condities of causale factoren zijn.

Een oorzaak is een meer of minder complexe *verzameling* van condities. Weliswaar noemen we in het dagelijkse taalgebruik herhaaldelijk één conditie de oorzaak van een verschijnsel, maar we veronderstellen in dergelijke situaties dat talrijke andere condities eveneens vervuld zijn. Wat is bijvoorbeeld de oorzaak van deze ontploffing? (vgl. Hospers, 1973, p. 293). Antwoord: het aansteken van de lont. Maar in strikte zin is dit onjuist: het is slechts één causale conditie en alleen tezamen met andere causale facto-

ren, zoals het droog zijn van het kruut, de aanwezigheid van zuurstof, en andere standen van zaken, brengt deze gebeurtenis dit effect teweeg. Anders gezegd, alleen de verzameling van condities die tezamen *voldoende* zijn voor het optreden van deze gebeurtenis vormt een *oorzaak* van het desbetreffende verschijnsel. Deze synonymie van de termen 'oorzaak' en 'voldoende causale voorwaarde' vloeit in feite voort uit het eerste kenmerk: p is alleen dan een voldoende causale voorwaarde voor q, indien het optreden van een geval van P altijd en overal gepaard gaat met, of gevolgd wordt door, het optreden van een geval van Q. Daarom kan die ene conditie uit het boven aangehaalde voorbeeld (het aansteken van de lont) geen oorzaak zijn van de ontploffing. Want wanneer bijvoorbeeld het kruut niet droog is, wordt het aansteken van de lont *niet* gevolgd door een explosie.

Op grond van het bovenstaande kunnen we de volgende, enigszins grove definitie geven van een oorzaak:

- (D9) p is de *oorzaak* van q, indien, en alleen indien, p een meer of minder complexe verzameling van particuliere condities is van de soort P en q een particuliere gebeurtenis is van de soort Q, zodanig, dat het fysisch noodzakelijk is dat, wanneer een geval van P optreedt op tijdstip t, een geval van Q optreedt op tijdstip t of later dan t.

Een oorzaak is een voldoende causale voorwaarde voor een individuele gebeurtenis. En een voldoende voorwaarde is in dit geval over het algemeen samengesteld uit meerdere causale condities of causale factoren. In ieder geval behoren een aantal van deze afzonderlijke condities tot de klasse der *noodzakelijke* voorwaarden. Indien p een particuliere noodzakelijke conditie is van de gebeurtenis q, dan moet, wanneer een geval van Q optreedt, ook een geval van P vervuld zijn, of, anders uitgedrukt, indien een gebeurtenis van de soort P niet optreedt, dan is het optreden van een gebeurtenis uit de klasse Q eveneens uitgesloten. Inderdaad, noodzakelijke en voldoende voorwaarden vormen elkaars spiegelbeeld. De definitie luidt dan ook:

- (D10) p is een *noodzakelijke causale conditie* van q, indien, en alleen indien, p een particuliere conditie is van de soort P en q een particuliere gebeurtenis is van de soort Q, zodanig, dat het fysisch noodzakelijk is dat, wanneer een geval van Q optreedt op tijdstip t, een geval van P optreedt op tijdstip t of eerder dan t.

Mede op grond van deze overwegingen kunnen we een nadere omschrijving geven van een causale verklaring en van het universele determinisme, dat men ook wel het causaliteitsbeginsel noemt:

- (D11) Een verklaring is een *causale verklaring*, indien, en alleen indien, het explanans van de verklaring is samengesteld uit a) de beschrijving van één of meer causale wetten en b) de beschrijving van initiële condities die functioneren als causale factoren en die tezamen de oorzaak vormen van de explanandum-gebeurtenis.
- (D12) Een theorie is *deterministisch*, indien, en alleen indien, de theorie beweert of logisch impliceert dat, voor iedere gebeurtenis die optreedt, er een oorzaak optreedt¹.

Uit (D11) en (D12) vloeit voort, dat het causaliteitsbeginsel tevens de opvatting behelst, dat alle gebeurtenissen in het universum met behulp van causale wetten causaal verklaarbaar zijn.

Uitgaande van deze nadere begripsomschrijvingen, zijn we in staat om de eerder opgeworpen vragen op de volgende wijze te herformuleren. Ten eerste: kan een opvoedingshandeling, of een vrije handeling in het algemeen, het gevolg zijn van een oorzaak in de zin van (D9)? Of, anders gezegd, kunnen dergelijke daden in principe causaal worden verklaard overeenkomstig het definiens van (D11)? En – ten tweede – is het optreden van vrije daden, inclusief opvoedingshandelingen, verenigbaar met de waarheid van een deterministische theorie in de zin van (D12)?

3.2. *Verschillende posities*

W. James heeft in een bekend essay een aantal belangrijke onderscheidingen aangebracht tussen de posities die worden ingenomen ten aanzien van het vrijheid-determinisme probleem (James, 1910, pp. 145-183). Enerzijds spreekt hij over het *harde determinisme*, dat de waarheid van het determinisme (zoals gedefinieerd in (D12)) aanvaardt en daaruit de conclusie trekt dat mensen nimmer vrij kunnen handelen en dat het hanteren van morele distincties derhalve irrationeel is. Anderzijds spreekt James over het *zachte determinisme*. Deze theorie affirmeert (evenals het harde determinisme) het determinisme, maar acht (in tegenstelling tot het harde determinisme) dit volledig verenigbaar met de idee van de menselijke vrijheid en verantwoordelijkheid. Deze opvatting wordt ook wel het compatibilisme genoemd, daar deze positie het gelijktijdig bestaan van

vrijheid en gedetermineerdheid mogelijk acht. Ten slotte is er het *anti-determinisme*, dat (evenals het harde en in tegenstelling tot het zachte determinisme) vrijheid en determinisme als grootheden beschouwt die elkaar uitsluiten, maar (in tegenstelling tot beide vormen van determinisme) het universele determinisme afwijst².

Wat de opvoedingswetenschap betreft, kunnen we de these verdedigen, dat de galileïsche traditie over het algemeen het zachte determinisme aanhangt, terwijl de aristotelische stroming meestal uitgesproken anti-deterministisch is. Deze stelling zal ik proberen te onderbouwen met behulp van een aantal paradigmatische voorbeelden.

W. Brezinka is een typische representant van de galileïsche traditie. De individuele wetenschappen onderscheiden zich van elkaar door de aard van de problemen die ze onderzoeken en door de vakspecifieke onderzoekstechnieken die ze daarbij hanteren, maar het doel van de wetenschap en de meer algemene methodologische regels zijn voor alle wetenschappen dezelfde (Brezinka, 1978, pp. 31, 32). In ontologisch opzicht correspondeert dit methodologisch monisme met een deterministische positie. Dit kan langs drieërlei weg worden aangetoond.

In de eerste plaats: Brezinka formuleert het causaliteitspostulaat als basisbeginsel voor de opvoedingswetenschap: 'Es ist die Voraussetzung der Gesetzmässigkeit, die in der Annahme besteht, dass unter gleichen Bedingungen immer das gleiche geschieht'; het is 'die Vorstellung von der allgemeinen notwendigen Verknüpfung der Erscheinungen untereinander' (Brezinka, 1978, resp. pp. 132 en 120; vgl. ook Brezinka, 1971, p. 54).

In de tweede plaats kan Brezinka's affiniteit met het determinisme langs indirecte weg worden aangetoond, bijvoorbeeld door te wijzen op de manier waarop hij statistische verbanden interpreteert. Sommige wetenschappers zijn geneigd om statistische regelmatigheden, die uiteraard geen causale relaties zijn, op te vatten als de basale wetten van de natuur. Vooral vertegenwoordigers van de quantum-mechanica, een theorie die betrekking heeft op subatomaire gebeurtenissen, ontkennen dat de statistische generalisaties, die in deze theorie zijn opgesteld, vervangen kunnen worden door causale wetten, omdat de werkelijkheid zelf *indeterministisch* is. Brezinka geeft echter een geheel andere interpretatie van statistische samenhangen, waarin zijn deterministisch standpunt tot uitdrukking komt. Statistische connecties zijn eigenlijk *onvolkomen deterministische wetten* en kunnen, in principe althans, vervangen worden door proposities die causale relaties beschrij-

ven. De oorzaken van pedagogische verschijnselen zijn namelijk niet bekend; we moeten ons tevreden stellen met een aantal (noodzakelijke) condities. En de regelmatige opeenvolging van dergelijke condities (die niet voldoende zijn) en de explanandum-gebeurtenis is een waarschijnlijkheidsrelatie (vgl. Brezinka, 1976, p. 117). Met andere woorden: de aanwezigheid van statistische generalisaties is geen indicatie voor een indeterministisch universum, maar louter een gevolg van onze beperkte kennis van een wereld waarover het causaliteitspostulaat 'regeert'.

Ten derde: hoewel de manier waarop Brezinka het begrip 'opvoeding' definieert geen *universeel* determinisme impliceert, bevat zijn typering van de opvoedingswerkelijkheid wel degelijk een *regionaal* determinisme: alle gebeurtenissen die pedagogisch van aard zijn vormen potentiële explananda van causale verklaringen. Brezinka geeft namelijk de volgende definitie van het opvoedingsbegrip: 'Als Erziehung werden Handlungen bezeichnet, durch die Menschen versuchen, die Persönlichkeit anderer Menschen in irgendeiner Hinsicht zu fördern' (Brezinka, 1974, p. 95). Opvoeden is dus een vorm van *handelen* en een opvoedingshandeling interpreteert Brezinka als een *middel* tot een doel: 'Jede Handlung, die unter den Begriff der Erziehung fällt, fällt also auch unter den Begriff des Mittels' (Brezinka, 1976, p. 107). De relatie 'middel-doel' is het spiegelbeeld van de verbinding 'oorzaak-gevolg': 'Das Zweck-Mittel-Schema setzt die Kausal-Ordnung voraus' (1976, p. 116). Er is dus een relatie tussen de begrippen 'opvoeden', 'handelen', 'middel' en 'oorzaak'. En deze relatie is niet contingent, maar is een ijzeren keten van logische implicatie: het begrip 'opvoeding' blijkt (via de begrippen 'handeling' en 'middel') eenvoudig *ondenkbaar* te zijn zonder de aanvaarding van het causaliteitspostulaat als grondbeginsel van de opvoedingswetenschap.

Dezelfde conclusie volgt uit de volgende gedachtengang. De opvoeding is een technische praxis, dat wil zeggen een vorm van handelen die berust op technologische uitsprakensystemen. Deze systemen, die zelf logisch afgeleid kunnen worden uit verklaarende theorieën, geven informatie over de samenhang tussen bepaalde middelen, doelen en neveneffecten (vgl. Brezinka, 1978, pp. 162 e.v.). Opnieuw zien we een soortgelijke logische keten: de opvoeding kan gedefinieerd worden als een bepaalde technische praxis; een technische praxis is een praktijk die gebouwd wordt op een technologie; een technologie kan alleen met behulp van de noties 'middel' en 'doel' omschreven worden en deze begrippen kunnen op hun beurt alleen gedefinieerd worden in termen van oorzaak en gevolg. En nog eens blijkt de pedagogi-

sche praktijk alleen voorstelbaar of denkbaar te zijn als een regio waarbinnen de gebeurtenissen causaal verklaarbaar zijn.

Brezinka is evenwel een *zachte* determinist. Hierin ligt een duidelijk verschil met de galileïsche tak van het (neo-)marxisme: het economisch determinisme en het structuralisme zijn overwegend representanten van het *harde* determinisme. Alhoewel Brezinka niet rechtstreeks ingaat op de mogelijkheid om vrijheid en determinisme te verenigen, blijkt zijn standpunt ondermeer uit het volgende. De notie 'in irgendeiner Hinsicht' uit de boven weergegeven definitie heeft Brezinka met opzet gekozen. Hij wil namelijk een descriptieve definitie geven die zo ruim is, dat in principe alle verschillende doelen, die in de loop der tijden in de opvoeding zijn nagestreefd, door deze omschrijving gedekt worden. Hiertoe behoren ook doelen zoals 'Selbstbestimmung', 'Verantwortungsbewusstsein', 'Emanzipation', 'Mündigkeit', e.d. hetgeen stuk voor stuk begrippen zijn die op de een of andere wijze (logisch) verbonden zijn met het vrijheidsbegrip (vgl. Brezinka, 1978, p. 48). Hieruit blijkt, dacht ik, in voldoende mate het zachte determinisme van Brezinka. Maar tegelijkertijd wordt duidelijk dat, indien het anti-determinisme gelijk heeft, Brezinka binnen zijn systeem niet langer kan spreken over de menselijke vrijheid, daar het causaliteitsbeginsel en het vrijheidsbegrip volgens deze theorie onverenigbare grootheden zijn. Ja, erger nog, *binnen zijn benaderingswijze zou zoiets als 'opvoeding' logisch uitgesloten zijn*, daar opvoeden een proces is waarin vrije handelingen worden voltrokken met het oog op het aanleren van vrije handelingen.

Het anti-determinisme van de aristotelische traditie in de pedagogiek, zal ik illustreren aan de hand van de opvattingen van Bollnow en Langeveld³. De opmerking van Bollnow, dat opvoedingshandelingen kunnen mislukken, is een triviale constatering. Maar waar het om gaat is het volgende: hoe is het mogelijk dat we soms als opvoeders onze doelen niet bereiken? De technologische wetenschap, die 'vertrekt' vanuit het causaliteitsbeginsel, zal naar alle waarschijnlijkheid twee oorzaken van dit mislukken te berde brengen. In de eerste plaats zijn er talrijke verschijnselen in de opvoedingswerkelijkheid waarvan we de noodzakelijke en voldoende voorwaarden niet kennen. De deterministische en statistische wetten zijn ons niet bekend en dit heeft tot gevolg dat we niet in staat zijn dergelijke gebeurtenissen te controleren of te beheersen. Technologieën en het daaruit resulterende technische handelen berusten immers op ons inzicht in dergelijke generalisaties. Deze verschijnselen kunnen we (nog) niet verklaren en der-

halve evenmin voorspellen of manipuleren. In de tweede plaats is het mogelijk, dat we vrij exact weten welke oorzaken voorafgaan aan bepaalde gebeurtenissen, maar desondanks deze voorvallen niet kunnen beheersen. In dergelijke gevallen zijn we niet in staat om met behulp van technologieën te handelen, daar we de controle over de randvoorwaarden missen. We kunnen er (nog) geen invloed op uitoefenen.

Maar Bollnow geeft een totaal andere verklaring voor het mislukken van het pedagogisch ingrijpen: niet onze kennis schiet tekort of ons vermogen om de oorzaken te beheersen, neen, het mislukken behoort tot het 'innerlijke wezen' van de opvoeding zelf, 'sofern diese als Umgang mit freien und in ihrer Freiheit grundsätzlich unberechenbaren Wesen über ein bloss handwerkliches Tun hinausgeht' (Bollnow, 1959, p. 133). Anders gezegd: in ieder geval zijn sommige daden van de opvoeding vrij en daardoor 'grundsätzlich nicht voraussehbar, weil grundsätzlich nicht kausal bedingt' (p. 145). Hieruit blijkt het *anti-determinisme* van Bollnow: vrijheid is *onverenigbaar* met het determinisme, daar vrije handelingen niet oorzakelijk bepaald zijn. Ook bij hem is er een logische samenhang tussen de begrippen 'vrijheid', 'determinisme' en 'opvoeding'. Opvoeden sluit namelijk de geldigheid van het causaliteitsbeginsel uit en impliceert een anti-deterministische visie. Het gegeven, dat twee vrije wezens tegenover elkaar staan, de opvoeder en de opvoeding, is een (logisch) noodzakelijke conditie voor het gebruik van de term 'pedagogische relatie' (pp. 67, 134, 142).

Ook Langeveld is een notoire anti-determinist, hetgeen zowel tot uitdrukking komt in zijn kijk op de volwassenheid, als in zijn interpretatie van de kindelijke bestaanswijze. Wat betreft de volwassene: Langeveld acht de mens in staat om goed en kwaad te kennen en daarnaar te leven. De volwassene handelt weliswaar herhaaldelijk verkeerd of gebrekkig, maar 'in principe *kan* hij handelen naar dit inzicht' (Langeveld, 1971, p. 69). Daartoe in staat zijn, dit kunnen handelen overeenkomstig zedelijk inzicht, impliceert de acceptatie van de *vrijheid van de wil*⁴. Deze wilsvrijheid is volgens Langeveld onverenigbaar met het galileïsche 'taalspel', want binnen dit kader wordt een zedelijk wilsbesluit tot een geval van een natuurwet, tot een natuurverschijnsel dat natuurwetmatig beheerst wordt (vgl. p. 69). Wanneer we aanvaarden dat de mens in werkelijkheid handelt overeenkomstig wetten die hem volledig bepalen, is zijn geestelijke zelfstandigheid, de mogelijkheid een zedelijk besluit te nemen, slechts schijn (vgl. p. 64). Het verantwoordelijkheid dragen, het iets van zichzelf maken, het kiezen van doeleinden, kortom, het persoon zijn, is onverenigbaar met een naturalistisch wereldbeeld

(vgl. pp. 23, 89).

Wat het kind betreft: Langeveld vergelijkt het opvoeden van een kind met het bouwen van een brug (als natuur-object). Een belangrijk verschil is dat het kind kiest en initiatieven neemt, iets wat men niet van een brug kan zeggen. Want: 'Hoe zou men in dat geval -b.v.- ooit een brug kunnen bouwen: zo'n brug zou halfweg wel eens een andere kant uit kunnen gaan...' (p. 165). Met andere woorden: soms kan een kind, in tegenstelling tot de levenloze natuur, handeling X voltrekken, maar X ook nalaten of in plaats van X handeling Y voltrekken. Dat nu is onverenigbaar met de galileïsche traditie die het begrip 'natuur' tot prototype van alle kenobjecten maakt.

Samenvattend: Brezinka's opvoedingsbegrip impliceert logisch dat de opvoedingswerkelijkheid 'geregeerd' wordt door het causaliteitspostulaat. Opvoeding is ondenkbaar zonder de causale invloed van de opvoeder op de opvoeding. Bollnow daarentegen beweert het tegendeel: de opvoeding is een relatie tussen twee vrije wezens en dit is onverenigbaar met het causale denken. Ook Langevelds opvoedingsbegrip sluit de waarheid van het universele determinisme uit. Opvoeden is het leiden en begeleiden van het kind naar de volwassenheid; de volwassene is een vrij handelend wezen en zelfbepaling is alleen mogelijk wanneer het determinisme onwaar is. Twee posities staan hier lijnrecht tegenover elkaar: de één beweert (als zachte determinist) dat opvoeden verenigbaar is met het causaliteitspostulaat, de ander houdt vol (als anti-determinist) dat opvoeden het determinisme uitsluit. Het wordt nu tijd om deze stellingnamen te evalueren.

3.3. *Is vrijheid in de zin van (D1) verenigbaar met het determinisme?*

In deze paragraaf wil ik nagaan in welke mate een vrije handeling, zoals gedefinieerd in (D1), in aanmerking komt voor een causale verklaring en verenigbaar is met het universele determinisme. In de volgende paragraaf (3.4.) zal ik hetzelfde doen, maar dan toegespitst op het begrip 'anders kunnen handelen'.

De zachte deterministen hebben over het algemeen weinig moeite om (D1) in het causale denken op te nemen. Dit blijkt bijvoorbeeld uit een aantal belangrijke publikaties van verschillende vertegenwoordigers van deze traditie (vgl. b.v. Schlick, 1966; Ayer, 1972, pp. 271-284 en Hospers, 1973, par. 16, 17). De eerstgenoemde bijvoorbeeld, presenteert ons 'an analysis of the concept, the careful determination of the meaning which is in fact joined to the

words "responsibility" and "freedom" as these are actually used' (Schlick, 1966, p. 56). En het resultaat van deze analyse is onder andere de stelling dat 'freedom (...) consists in the fact that I can act as I desire' (p. 63). En wanneer we niet bij machte zijn om te handelen overeenkomstig onze wensen, wanneer we onvrije daden voltrekken, is er sprake van dwang. ' "Compulsion" occurs where man is prevented from realizing his (...) desires', beweert Schlick (p. 57); 'if I am constrained, I do not act freely', voegt Ayer er instemmend aan toe (Ayer, 1972, p. 278). Ook deze auteurs definiëren 'vrijheid' in termen van willen en afwezigheid van dwang. Het probleem is evenwel, dat zij geen expliciet onderscheid maken tussen onweerstaanbare wensen en voorkeuren en dat zij het begrip 'dwang' op een manier interpreteren die soms afwijkt van onze explicatie van dit begrip. In het vervolg zal ik daarom uitgaan van het analysans van (D1). In het algemeen heeft dit geen negatieve gevolgen voor de geldigheid van de argumenten die Ayer, Schlick, Hospers, e.a. aandragen tegen het anti-determinisme. Is het optreden van een vrije handeling verklaarbaar uit causale condities die tezamen de oorzaak vormen van de daad? Wanneer we te maken hebben met een gedwongen handeling, een daad die voortspruit uit een niet te weerstreven wens, dan kunnen we het optreden van de onvrije handeling in principe causaal verklaren: de onweerstaanbare wens is een causale factor of een causale conditie die behoort tot het geheel van gebeurtenissen en standen van zaken die tezamen de voldoende voorwaarde van de daad constitueren. *Maar ook een vrije daad is causaal bepaald.* Deze constatering is min of meer een rechtstreeks gevolg van het definiëren van de definitie van een vrije handeling (D1), want ook een in vrijheid voltrokken handeling is mede de resultante van een wens, namelijk van een preferentie of voorkeur. Met andere woorden: een daad is alleen vrij, wanneer het optreden van de handeling het gevolg is van causale factoren waartoe onder andere mijn voorkeur of mijn verkiezen behoort.

We kunnen nu reeds een belangrijke conclusie trekken: zowel vrije als onvrije daden zijn veroorzaakt, alleen het karakter van de oorzaak verschilt. Een analyse van ons taalgebruik maakt duidelijk dat het onderscheid tussen vrije en onvrije daden in het geheel niet gezocht moet worden in de aan- of afwezigheid van oorzaken, maar verbonden is met de aard van de oorzaken. Een onvrije handeling is een daad die veroorzaakt wordt door een onweerstaanbare wens en een vrije daad wordt causaal bepaald door een voorkeur van de actor. Het begrippenpaar 'vrij-onvrij' valt niet samen met de tweedeling 'onveroorzaakt-veroorzaakt', maar verwijst naar een onder-

scheid *tussen* causale condities. Een vrije daad staat niet tegenover een *veroorzaakte* daad, maar tegenover een *gedwongen* daad: 'it is not (...) causality that freedom is to be contrasted with, but constraint' (Ayer, 1972, p. 278).

De anti-determinist kan hier als volgt op reageren. Misschien is het waar dat een vrije daad causaal bepaald is. Maar dat hoeft niet te betekenen (en daarmee komen we toe aan de tweede vraag), dat het optreden van vrije handelingen verenigbaar is met de waarheid van het universele determinisme. Want een deterministische theorie impliceert niet alleen het veroorzaakt zijn van onze *dad*en, ook onze *voorkeuren* zijn het gevolg van antecedente condities. Ons willen wordt een schakel in een causale keten van gebeurtenissen; onze preferenties zijn het onvermijdelijke resultaat van voorvallen uit een grijs verleden; en indien een vrije handeling veroorzaakt wordt door ons willen, is ook een vrije daad de onontkoombare consequentie van een onafzienbare aaneenschakeling van gebeurtenissen. Maar zo'n handeling kan toch niet vrij zijn! Daarom moet er *ergens* een 'breuk' zijn in deze eindeloze causale reeks van condities en deze verbreking van de keten vinden we bij ons *willen*: ons handelen is de resultante van oorzaken, maar ons willen is geen onvermijdelijk gevolg van voldoende voorwaarden⁵.

Deze redenering klinkt op het eerste gezicht erg aannemelijk, maar is mijns inziens onjuist. In het analysans van (D1) staat alleen dat een handeling vrij is zodra deze voortvloeit uit onze preferenties, *meer niet*. Om te constateren of een handeling vrij is, behoeven we alleen na te gaan in hoeverre de actor de daad prefereerde; en de vraag of het prefereren nu wel of niet veroorzaakt wordt door causale factoren, en deze factoren op hun beurt het effect zijn van andere oorzaken, etc., *ad infinitum*, doet dan verder niet ter zake. De definitie is derhalve *neutraal* ten aanzien van de waarheid van het determinisme. Vrijheid en determinisme zijn verenigbaar; ook al zijn mijn voorkeuren schakels in causaal verbonden reeksen van gebeurtenissen, wat doet het ertoe? Als mijn daad maar bewerkstelligd wordt door mijn voorkeuren⁶.

Stel bijvoorbeeld dat persoon X een handeling voltrekt die voortvloeit uit zijn voorkeur. Dan is het heel vanzelfsprekend om te vragen: *waarom* heeft X deze preferentie? En het antwoord luidt: omdat hij bepaalde regels volgt. Maar *waarom* volgt hij deze normen? Omdat X een bepaalde opvoeding heeft genoten, in een bepaald milieu is groot gebracht, een specifieke fysiologische conditie heeft, etc. Welnu, ondergraven dergelijke aanzetten tot schetsmatige verklaringen de vrijheid van de handeling die X vol-

trok? Uiteraard niet, want de daad van X blijft vol-
doen aan de criteria die in (D1) zijn gesteld. Met
andere woorden, verder reikende verklaringen kun-
nen het feit niet aantasten dat de handeling van X
voortspruit uit zijn voorkeur; net zo min als een
causale verklaring voor het optreden van haaruitval
er toe zou leiden dat er niet langer sprake is van
haaruitval! (vgl. voor een soortgelijke redenering:
Nagel, 1974, pp. 211, 212).

Maar waarom maken de anti-deterministen de ver-
gissing om vrijheid en determinisme als onvereni-
gbare grootheden te beschouwen? Wellicht ten dele
omdat zij de begrippen 'oorzaak', 'wet', 'determine-
ren', e.d., ten onrechte associëren met 'dwang' of
daaraan verwante begrippen, zoals 'macht', 'kracht',
e.d. Zo suggereert de term 'gedetermineerd' dat de
ene gebeurtenis de andere gebeurtenis *dwingt* op te
treden; zo lijkt het alsof natuurwetten ons *noodzaken*
bepaalde gedragingen uit te voeren. En hebben wij in
par. 3.1. niet zelf gezegd dat een causaal verband niet
alleen het universeel samengaan van twee of meer
gebeurtenissen van een bepaalde soort vooronder-
stelt, maar bovendien kan worden opgevat als een
fysisch noodzakelijke relatie? En wanneer iets ge-
noodzaak wordt op te treden is er toch sprake van
dwang? Inderdaad is een causale wet niet definieer-
baar zonder gebruik te maken van het begrip 'fysische
noodzakelijkheid'. Dat is een belangrijk verschil met
het logisch empirisme, dat in het voetspoor van D.
Hume alleen *logische* noodzakelijkheid erkent en
wetten interpreteert als descripties van accidentele
relaties tussen gebeurtenissen van een bepaalde
soort. Maar de term 'noodzakelijk' verwijst in dit
geval alleen naar de mogelijkheid om contrafactische
conditionele uitspraken af te leiden. *Het heeft niets te
maken met dwang*. Een handeling die onvrij is, omdat
er dwang in het geding is, wordt door de actor niet
geprefereerd en is het resultaat van een onweer-
staanbare wens. Maar alleen *mensen* kunnen prefere-
ren; alleen *mensen* zijn in staat om te evalueren en
regels te hanteren. Daarom impliceert de aanwezig-
heid van fysische noodzakelijkheid en daarmee het
optreden van determinerende factoren in het geheel
geen dwang, want ook de levenloze natuur wordt
'beheerst' (sic!) door het causaliteitspostulaat. Of
heeft iemand wel eens een stuk ijzer ontmoet met de
voorkeur om te roesten? Opnieuw komen we tot
dezelfde conclusie: 'Only some human actions are
compelled, but this is not the same as saying that only
some human actions are caused. Compelled actions
are all caused, but not all caused actions are compel-
led' (Hospers, 1973, p. 330).

Samenvattend: een vrije handeling in de zin van

(D1) spruit voort uit causale condities, waaronder de voorkeur van de actor, en kan daarom in principe functioneren als de explanandum-gebeurtenis van een causale verklaring. En het optreden van vrije daden, inclusief opvoedingshandelingen, is volledig (logisch) verenigbaar met de waarheid van het causaliteitsbeginsel, alhoewel het definiëns van (D1) de waarheid van het determinisme niet logisch implieert.

3.4. *Is vrijheid in de zin van 'anders kunnen handelen' verenigbaar met het determinisme?*

Het analysans van (D1) definieert een vrije handeling in termen van 'willen' ('prefereren'). Maar een vrije daad wordt ook omschreven door gebruik te maken van het begrip '*anders kunnen handelen*' en de vraag rijst: in hoeverre is deze typering van een vrije handeling verenigbaar met de waarheid van het causaliteitsbeginsel? Ons antwoord zou simpelweg kunnen luiden: in par. 2.3. hebben we aangetoond dat het analysans van (D1) logisch equivalent is aan een bepaalde interpretatie van de notie 'anders kunnen handelen' en deze synonymie heeft tot gevolg dat alles wat we gezegd hebben omtrent (D1) ook geldt is voor het begrip 'anders kunnen handelen'. Ook deze notie is daarom verenigbaar met het determinisme. Maar zo eenvoudig is het niet, met name niet, omdat we aan het slot van par. 2.3. de vraag naar de relevantie van het 'kunnen' van causale mogelijkheid nog niet beantwoord hebben. En juist deze vraag staat centraal in het gecompliceerde en veelzijdige debat over de relatie tussen 'anders kunnen' en 'causaliteit'.

Prima facie lijkt het gegeven dat mensen soms anders kunnen handelen dan zij in feite doen volledig in strijd te zijn met het causale denken. Alle gebeurtenissen, inclusief de zogenaamde vrije handelingen, hebben, wanneer het determinisme waar is, een oorzaak. En niet alleen onze daden hebben oorzaken, ook deze antecedenten zijn de effecten van eerdere causale condities, etc., *ad infinitum*. En: wanneer een oorzaak optreedt is het fysisch noodzakelijk dat de consequent optreedt. Iedere gebeurtenis, met inbegrip van menselijke daden, kan dus niet *niet* optreden. De conclusie ligt voor de hand: wanneer onze daden voortspuiten uit oorzaken, dan is het onmogelijk dat er in plaats van deze handelingen iets anders had kunnen optreden. Want wanneer alles een oorzaak heeft kan alleen datgene optreden wat plaatsvindt. Vrijheid in de zin van 'anders kunnen handelen' is daarom onverenigbaar met het determinisme.

Met name G.E. Moore heeft een geraffineerd antwoord gegeven op deze argumenten van de anti-de-

terministen (Moore, 1966, pp. 102-115). Moore geeft zonder meer toe dat we daadwerkelijk soms anders hadden kunnen handelen dan we in feite deden. Maar, zo voegt hij er aan toe, we gebruiken hier het woordje 'kunnen' wel op een bepaalde manier, met een specifieke betekenis: 'we certainly often *can*, in *some* sense, do what we don't do' (p. 106). (Ik zal deze betekenis 'kunnen₁' noemen). Vervolgens doet Moore een stap in de richting van de anti-deterministen, die het causaliteitsbeginsel onverenigbaar achten met de mogelijkheid om anders te handelen dan men in feite deed. Inderdaad, zo redeneert hij, kan, wanneer het determinisme waar is, alleen datgene optreden wat optrad. De cruciale vraag is echter, in hoeverre men in dit verband het woordje 'kunnen' op dezelfde wijze gebruikt als 'kunnen₁'. Anders gezegd, is de betekenis van 'kunnen' in de uitspraak 'een actor kan anders handelen' ('kunnen₁') wel dezelfde als de betekenis van 'kunnen' in de bewering 'wanneer alles een oorzaak heeft kan er niets anders plaatsvinden dan datgene wat optrad, optreedt of zal optreden' ('kunnen₂')? Want 'if the word "could" is ambiguous (...) it is obviously quite possible that though, in *one* sense, nothing ever could have happened except what did happen, yet in *another* sense, it may at the same time be perfectly true that some things which did not happen *could* have happened' (p. 109). In onze terminologie uitgedrukt: het 'kunnen₂' is het 'kunnen' van *causale mogelijkheid* en de waarheid van het determinisme sluit deze vorm van anders kunnen₂ uit, daar alternatieven binnen deze conceptie causaal onmogelijk zijn. Maar indien 'kunnen₂' niet dezelfde betekenis heeft als 'kunnen₁', indien het begrip 'causale (on)mogelijkheid' niet van belang is voor de betekenisverheldering van 'anders kunnen handelen', dan is het wel degelijk mogelijk dat én het causaliteitspostulaat waar is én het waar is dat mensen soms anders kunnen₁ handelen.

Het is belangrijk om nog eens precies te formuleren waar het Moore om gaat. Daarom reconstrueer ik Moore's redenering als volgt. Er is sprake van een actor die een vrije handeling X voltrekt. Deze daad is vrij, omdat de actor in plaats van X ook een andere handeling had kunnen voltrekken (= niet-X). Het determinisme impliceert evenwel dat er bepaalde oorzaken voorafgaan aan X. En, gegeven deze oorzaken, is het fysisch noodzakelijk dat X optreedt of optrad. Het is dus causaal onmogelijk, dat, gegeven deze oorzaken, niet-X had kunnen plaatsvinden of zal optreden. En de hamvraag is nu in hoeverre het logisch consistent is om *zowel* te zeggen dat de actor anders had kunnen handelen dan hij in feite deed, *als* te beweren dat het voor deze persoon causaal onmogelijk was om anders te handelen.

Welnu, volgens Moore moeten we deze vraag bevestigend beantwoorden. Wanneer we zeggen dat we anders kunnen handelen bedoelen we namelijk, dat we anders kunnen handelen, *indien we daarvoor kiezen*, of, misschien beter, dat we anders *zullen* handelen, indien we dat verkiezen. Moore bewijst dus dat

(I) 'de actor had niet-X kunnen doen'

logisch consistent is met

(II) 'het was voor de actor causaal onmogelijk om niet-X te doen'

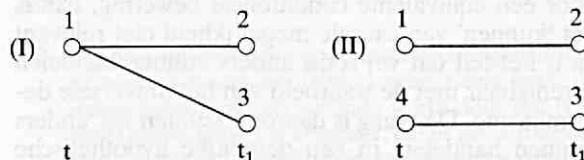
omdat (I) equivalent is aan

(III) 'de actor zou niet-X hebben gedaan, indien hij niet-X had gekozen'.

En deze uitspraak is consistent met (II), daar (III) alleen beweert dat de actor niet-X zou hebben gedaan, *indien* (contrafactisch) *de causale condities anders zouden zijn geweest*. Met andere woorden, (I) is equivalent aan (III) en daar (III) consistent is met (II), is (I) consistent met (II), waarmee de compatibiliteit van vrijheid en determinisme bewezen is.

De kern van deze redenering ligt in de aanname dat de uitspraak 'hij had anders kunnen handelen' in feite een verkapte *hypothetische* bewering is. Een dergelijke locutie zegt niet, zoals een zuiver categorische uitspraak, wat het geval is of was, maar wat het geval *zal zijn* (zou zijn), *indien* bepaalde (causale) condities zullen optreden (zouden optreden). Door het vrijheidsbegrip te definiëren in termen van deze *conditionele* uitspraken, wordt de geldigheid van het causaliteitsbeginsel gered. De anti-deterministen hebben eenvoudigweg ongelijk: het is *niet* zo dat de actor zowel X als niet-X had kunnen voltrekken onder *identieke* omstandigheden; de actor had alleen niet-X kunnen uitvoeren, indien hij had gewild of gekozen, dat wil zeggen: *indien de omstandigheden anders zouden zijn geweest* dan ze in feite waren. Met andere woorden: de anti-determinist lijkt te suggereren dat ik anders had kunnen handelen onder *precies dezelfde* causale voorwaarden. Deze opmerking is volgens de zachte determinist echter *zelf-tegenstrijdig*: 'anders kunnen' betekent namelijk 'anders handelen, indien ik het wens', dat wil zeggen indien de omstandigheden *anders* zijn⁷.

Het probleem waarom het gaat kunnen we, wellicht ten overvloede, met de volgende schema's verhelderen⁸:

Iedere cirkel representeert de *totale* wereldsituatie op een bepaald ogenblik. De cirkels aan de linkerkant (de eerste en de vierde wereld) gaan in de tijd vooraf aan de cirkels aan de rechterzijde (de tweede en de derde wereld). Wereld 1 en 4 vinden plaats op tijdstip t en wereld 2 en 3 op tijdstip t_1 . De eerste en vierde wereld zijn verschillend, omdat wereld 4, in tegenstelling tot wereld 1, het willen van de actor om Y te doen bevat. Ook de tweede en derde wereld verschillen in ieder geval in één belangrijk opzicht van elkaar: de daad X vormt een onderdeel van wereld 2 en de handeling Y is een element uit wereld 3. De bovenste lijn en de bovenste cirkels (1 en 2), representeren de *actuele* geschiedenis van de wereld; de andere werelden, 3 en 4, traden niet daadwerkelijk op; ze zijn fictief. X is daarom de daad die de actor voltrok en Y is de daad die hij had kunnen voltrekken.

Schema (I) is *de wereld van de anti-determinist*. Op t zijn zowel wereld 2 als wereld 3 causaal mogelijk, hetgeen de onwaarheid van het causaliteitsbeginsel impliceert; vanuit het determinisme geredeneerd is er slechts één wereld causaal mogelijk. Volgens de anti-deterministen betekent het 'kunnen' in de uitspraak 'hij kan anders handelen' (onder andere) dat het causaal mogelijk is dat de actor de handeling Y voltrekt⁹. Onder exact dezelfde omstandigheden (wereld 1) was zowel X (uit wereld 2) als Y (uit wereld 3) mogelijk.

Schema (II) is *de wereld van de determinist*. Na wereld 1 is er slechts één wereld causaal mogelijk, namelijk wereld 2. De derde wereld zou alleen mogelijk zijn geweest, indien de vierde wereld op t zou zijn opgetreden (wat niet het geval was). De uitspraak 'hij had anders kunnen handelen' betekent dan ook niet dat zowel X (de tweede wereld) als Y (de derde wereld) na wereld 1 konden optreden. Neen, Y had alleen kunnen optreden, indien de actor Y op t gewild had, dat wil zeggen, indien de vierde wereld actualiteit zou zijn geweest. Indien deze analyse van Moore correct is, is het 'kunnen' van causale mogelijkheid niet relevant: Y was in het licht van de eerste wereld causaal *onmogelijk*, terwijl de actor toch anders had kunnen handelen: hij zou de alternatieve daad hebben voltrekken indien hij Y op t had gewild.

Hoe het ook zij, in ieder geval is één ding duidelijk geworden: indien we in staat zijn om (à la Moore) de uitdrukking 'anders kunnen handelen' te vervangen

door een equivalente conditionele bewering, dan is het 'kunnen' van causale mogelijkheid niet relevant en is het feit dat wij soms anders kunnen handelen verenigbaar met de waarheid van het universele determinisme. De vraag is daarom: kunnen we 'anders kunnen handelen' in een dergelijke hypothetische bewering vertalen¹⁰?

Iemand die anders kan handelen dan hij in feite doet, is in het bezit van het *vermogen* om een alternatieve daad te voltrekken (vgl. 2.3.). Een vermogen of een bekwaamheid om iets tot stand te brengen kunnen we opvatten als een *dispositie*, of, wat minder pretenzieus geformuleerd, een vermogen en een dispositie hebben belangrijke kenmerken met elkaar gemeen: 'In fact, abilities are usually thought to be always akin to dispositions; and it is characteristic of dispositions that they are describable only in relation to a kind of behavior that can be expected under a certain range of circumstances' (Aune, 1962-3, p. 403). Nowell-Smith geeft een voorbeeld (vgl. 1966, p. 331): wanneer we van een stoel zeggen dat deze instabiel is, bedoelen we (mede) dat de stoel zal omvallen, *indien* bepaalde omstandigheden vervuld zijn. Weliswaar zijn deze condities niet nauwkeurig specificeerbaar, daar het gebruik van de notie 'instabiel' in de dagelijkse taal niet altijd consistent is, maar de clou is duidelijk: dispositionele uitspraken worden gebruikt om een verzameling van gebeurtenissen te verbinden met een reeks condities.

Op dezelfde wijze moeten we 'kunnen' in de 'vermogen'-betekenis interpreteren: de bekwaamheid van Stijn om hard te fietsen impliceert dat hij hard zal fietsen, indien hij hard wil fietsen of hard tracht te fietsen (*ceteris paribus*): 'To have the ability (..) is simply to be such that if, under normal conditions, you try to do a certain thing, you will, in all probability, succeed' (Aune, 1962-3, p. 403). Wanneer een actor het vermogen bezit om anders te handelen, dan zal hij anders handelen, indien hij dit wenselijk acht, en indien de normale condities aanwezig zijn.

Deze definitie is echter nog geen adequate vertaling van 'anders kunnen handelen'. Dit begrip impliceert namelijk niet alleen dat de actor het vermogen bezit om anders te handelen, maar ook dat de actor daartoe de *gelegenheid* heeft (vgl. opnieuw 2.3.). En dit feit maakt de *ceteris paribus* clausule uit de gegeven definitie overbodig en ongewenst. Overbodig, omdat iemand die anders kan handelen zich per definitie binnen normale condities beweegt, daar hij de gelegenheid heeft. Ongewenst, omdat de toevoeging 'en indien de normale condities aanwezig zijn' kan betekenen dat de actor de gelegenheid *moet*. De 'indien'-bijzin (de protasis) van een conditionele bewering

kan namelijk fout zijn, terwijl de bewering zelf waar is. En daarom is het mogelijk, dat de actor anders zal handelen, indien hij dit wil en indien de normale condities vervuld zijn, maar dat hij desondanks niet anders kan handelen, daar de condities (deels) niet gerealiseerd zijn. Bijvoorbeeld: Stijn heeft het vermogen om hard te fietsen en dit betekent: Stijn zal hard fietsen, indien hij dit wil, en indien de normale condities vervuld zijn (= indien hij de gelegenheid heeft). Maar het is mogelijk dat deze bewering waar is, terwijl de condities niet vervuld zijn: Stijn heeft geen fiets, er staat een wind met orkaankracht, etc., etc., hetgeen tot gevolg heeft dat Stijn niet kan fietsen¹¹. Onze voorlopige conclusie is dan ook deze: 'hij heeft het *vermogen* om anders te handelen' betekent 'hij zal anders handelen, indien hij dat wil, en indien de normale condities aanwezig zijn'. En: 'hij heeft de *macht* (= het vermogen en de gelegenheid) om anders te handelen' kan geanalyseerd worden in 'hij zal anders handelen, indien hij dat wil'.

Maar ook deze laatste definitie is nog niet volledig juist. Soms is het mogelijk dat de actor het vermogen en de gelegenheid heeft om anders te handelen, bovendien anders wil handelen, maar het toch *niet* doet. Stelt u zich de volgende situatie voor: een man weegt te veel en heeft daarom besloten te vermageren. Maar na een stevige wandeling loopt hij langs een bakkerswinkel met in de etalage de meest kostelijke waar. Wat zal hij doen? Zijn verlangen volgen en naar binnengaan (=Y) of doorlopen (=X)? Hij vermant zich en vervolgt zijn weg: hij voltrekt X. In deze illustratie is de actor in het bezit van het *vermogen* om naar binnen te gaan (hij kan lopen, een deur openen, e.d.), hij heeft de *gelegenheid* om Y te doen (de deur is niet op slot, er zit een kruk aan de deur, e.d.) en hij koestert de *wens* om de winkel te betreden; en toch gaat hij niet over tot het voltrekken van Y. Ook dit tegenvoorbeeld kunnen we mijns inziens recht doen door het werkwoord 'prefereren' in te voeren: weliswaar heeft de actor de sterke wens om de banketbakker van zijn koopwaar te verlossen, maar hij *prefereert* X. En indien de actor de voorkeur had gegeven aan Y, dan zou hij, indien hij het vermogen en de gelegenheid had om Y te voltrekken, de bakkerswinkel binnen zijn gegaan. Wanneer de man uit het voorbeeld daarentegen Y had voltrokken, terwijl hij X prefereerde, dan zou hij een onvrije daad ten uitvoer hebben gebracht daar hij niet bij machte was om een alternatieve daad te voltrekken.

Deze overwegingen kunnen we in de volgende definitie samenvatten:

(D13) Een actor had *anders kunnen handelen* dan hij

in feite deed = *df.* de actor zou anders hebben gehandeld, indien de actor dit had geprefereerd¹².

Wanneer deze conditionele analyse van het begrip 'anders kunnen handelen' juist is, zijn 'vrijheid' (in de zin van 'anders kunnen handelen') en 'determinisme' verenigbaar. Volgens het analysans van (D13) is een actor alleen in staat om een alternatieve daad Y te voltrekken, indien alle (noodzakelijke) causale factoren om Y uit te voeren gerealiseerd zijn, *op één na*: zijn voorkeur om Y te voltrekken. Immers, de persoon heeft de macht om de alternatieve daad te volbrengen en dit betekent dat alle causale condities van gelegenheid en vermogen vervuld zijn. Het enige wat nog ontbreekt is de preferentie van de actor, *de laatste noodzakelijke conditie*, die, indien vervuld, de situatie tot een voldoende voorwaarde maakt voor het doen van Y. Maar deze preferentie van de actor treedt niet op; hij geeft immers de voorkeur aan X. Daardoor is de laatste noodzakelijke voorwaarde om Y te doen niet aanwezig en daarom is Y *causaal onmogelijk*: het niet vervuld zijn van de voorkeur van de actor om Y te doen is de oorzaak van het niet optreden van deze daad. Het begrip 'anders kunnen handelen' bevat derhalve niet het 'kunnen' van causale mogelijkheid. Integendeel, (D13) impliceert de causale onmogelijkheid van de alternatieve daad.

De slotconclusie van dit hoofdstuk kan dan ook alleen deze zijn: of we het begrip 'vrije handeling' nu definiëren in termen van (D1) of omschrijven door gebruik te maken van het begrip 'anders kunnen handelen', in beide gevallen is het optreden van een vrije handeling logisch verenigbaar met de waarheid van het causaliteitsbeginsel en zijn vrije handelingen *ipso facto* causaal verklaarbaar. Binnen een wetenschap, die gedragen wordt door het causaliteitsbeginsel, is het spreken over opvoeding en opvoedingshandelingen dan ook wel degelijk mogelijk. Of, nauwkeuriger geformuleerd, het gegeven, dat 'opvoeding' en 'vrijheid' logisch met elkaar verweven zijn, is geen argument ter ondersteuning van de these, dat het optreden van opvoedingssituaties onverenigbaar is met de waarheid van het universele determinisme of met de juistheid van het *unity-of-science* standpunt. Want we mogen niet bij voorbaat uitsluiten dat begrippen zoals 'doelgerichtheid', 'uniciteit', 'totaliteit', 'creativiteit', e.d. wel onverenigbaar zijn met het causale denken en de daarmee verbonden universele ontologie. Maar een antwoord op deze problemen krijgen we alleen door deze begrippen stap voor stap, van stukje tot beetje, uiteen te rafelen. Kortom- door wijsgerige pedagogiek te bedrijven.

Noten

1. Het determinisme stelt dus niet dat iedere gebeurtenis de oorzaak is van een (latere) gebeurtenis, maar dat iedere gebeurtenis veroorzaakt wordt door een (eerdere) gebeurtenis. De uitspraak, dat er gebeurtenissen bestaan zonder oorzaak (indeterminisme), is namelijk wel in strijd met (D12), maar logisch consistent met de bewering dat iedere gebeurtenis een (temporeel later optredende) gebeurtenis veroorzaakt. Vgl. hiervoor m.n. Blanshard, 1958, p. 20 en Hempel, 1958, p. 170; verder: Von Wright, 1974, pp. 102, 103.
2. Voor zover ik de literatuur overzie, kunnen we binnen de bonte stroming van het anti-determinisme drie belangrijke posities onderscheiden, die ik met de termen 'indeterminisme', 'actordeterminisme' en 'niveaudeterminisme' zal aanduiden.

Het indeterminisme ontkent de waarheid van het causaliteitsbeginsel, omdat er gebeurtenissen zijn, die niet veroorzaakt worden, maar uit het 'niets' ontspringen. Ook het actordeterminisme verwerpt het causaliteitspostulaat: sommige gebeurtenissen, met name vrije handelingen (of het verkiezen van deze daden), hebben geen oorzaak in de zin van (D9). En toch zijn deze voorvallen niet onveroorzaakt (zoals het indeterminisme beweert), daar ze de resultante zijn van een bepaald soort oorzaak, namelijk de *persoon* of de *actor*. Personen zijn geen gebeurtenissen of standen van zaken (en daarom geen causale condities overeenkomstig (D9)), maar 'substantial, concrete things, in the strictest sense of the term "thing"' (Chisholm, 1971, p. 38. Vgl. verder: Chisholm, 1976a, pp. 69 e.v.; Taylor, 1963, pp. 50 e.v.; Taylor, 1966, m.n. pp. 111, 112, 134-138). Met andere woorden: vrije daden (of het wensen van deze daden) zijn bewerkstelligd door de actor, en niets veroorzaakt de actor om deze daden (of wensen) tot stand te brengen: 'each of us, when we act, is a prime mover unmoved' (Chisholm, 1966a, p. 23).

De niveaudeterministen zijn de mening toegedaan dat de determinanten van vrije handelingen van een totaal andere aard zijn dan de determinerende factoren in de natuur: 'determinism in the study of man means something utterly different from determinism in the study of nature' (Von Wright, 1976, p. 415; vgl. Von Wright, 1974, pp. 2, 100, 128). Deze stelling wordt vooral onderbouwd door te wijzen op het logische niveauverschil tussen de factoren waarnaar de zogenaamde pre-handelingswerkwoorden verwijzen (zoals wensen, willen, kiezen, bedoelen, nastreven, prefereren, trachten, ondernemen, e.d.) en de initiële condities van een causale verklaring. Ik neem echter aan dat *wensen, voorkeuren, e.d. kunnen worden opgevat als causale condities* en verwerp daarmee de positie van de niveaudeterministen. Binnen dit bestek is er geen gelegenheid om hier uitvoerig op in te gaan, maar ik ben van mening, dat de belangrijkste argumenten om redenen (de pre-handelingsfactoren) van oorzaken te onderscheiden, zijn weerlegd door D. Davidson (1968, pp. 79-94) en A.I. Goldman (1970, pp. 76-80;

- 91-93; 109-113). Een belangrijk argument ten gunste van de logische kloof tussen determinerende factoren van handelingen en van gebeurtenissen, het zogenaamde *'logical connection argument'*, wordt effectief ondergraven in het artikel van A.A. Derksen (1976, pp. 232-249).
3. Het is opvallend, dat deze fenomenologen in hun recensies van Brezinka's werk, met geen woord reppen over deze belangrijke thematiek. Vgl. Bollnow, 1971, pp. 683-708 (de woorden 'vrijheid' en 'determinisme' worden niet gebruikt). Vgl. verder: Langeveld, 1977, pp. 123-129 (in deze boekbespreking valt één keer het woord 'kausaal-gedetermineerd' (p. 125)).
  4. Vgl. Langeveld, 1971, pp. 69, 189 (noot 45). In deze noot noemt Langeveld een aantal filosofen, zoals Litt, Hartmann, Cohn, Hessen, Kohnstamm en Hoogveld, die alle op uiteenlopende wijze de wilsvrijheid verdedigen. Maar welke verdediging hangt Langeveld zelf aan? In een eerdere publikatie (1933) schrijft hij dat we een menselijke daad, die berust op een keuze, niet geheel kunnen afleiden uit causale factoren: 'Hoeveel we ook kunnen herleiden, er blijft een rest van onherleidbaarheid' (pp. 155, 156). Een handeling, die voortspuit uit een besluit, bevat daarom wezenlijk iets *nieuws*, iets dat niet reeds van te voren vaststaat. Hieruit vloeit volgens Langeveld voort dat niet alles wetmatig bepaald is (vgl. p. 158).
  5. Deze mening lijkt bijvoorbeeld door R.M. Chisholm te worden verdedigd. Deze filosoof spreekt meestal niet over 'willen' of 'wensen', maar hanteert liever de werkwoorden 'pogen' of 'ondernemen' ('to endeavour'; 'to undertake'). Het vrijheidsprobleem heeft volgens hem niet zo zeer betrekking op de vraag of de actor datgene kan doen wat hij wil doen, maar op de vraag of de actor vrij is datgene te willen wat hij niet wil en de dingen niet te willen die hij wil (1966a, p. 23; 1976a, p. 66). Welnu, wanneer een persoon vrij is om iets te willen of te pogen, dan treedt er noch een oorzaak op voor zijn pogen, noch voor zijn niet-pogen (1966a, p. 26; 1976, p. 66). M.a.w. Chisholm ontkent niet dat de *daad* veroorzaakt wordt door een poging of een wens, maar beweert dat de *poging* of de *wens* geen oorzaak heeft. Althans: geen oorzaak in de zin van (D9). Chisholm is immers een *actordeterminist* (vgl. noot 2): de pogingen van de actor worden niet veroorzaakt door gebeurtenissen of standen van zaken, maar zij worden wel rechtstreeks voortgebracht door de *actor* (vgl. m.n. 1976a, p. 85). Maar hoe het ook zij, de 'breuk' in de causale keten zit bij het willen of pogen.
  6. Daar het begrip 'voorkeur' verweven is met het concept 'regel', is het wellicht nauwkeuriger om te beweren dat de definitie niet alleen het voortspruiten van de daad uit preferenties benadrukt, maar tevens het veroorzaakt zijn van deze voorkeuren door regelpatronen impliceert. Deze scherpere formulering heeft geen gevolgen voor de hier geschetste verhouding tussen vrijheid en determinisme, daar de these, dat voorkeuren voortspruiten uit regels, evenmin de (on)waarheid van het determinisme impliceert.
  7. Naast Moore zijn er verschillende auteurs geweest die met een soortgelijke analyse hebben getracht het zachte determinisme te redden. Een bekend voorbeeld vormen de studies van P.H. Nowell-Smith (1957, pp. 239-243; verder ook: Schlick, 1966, p. 62; Hospers, 1958, p. 140; Ayer, 1972, p. 282: 'to say that I could have acted otherwise is to say (...) that I should have acted otherwise if I had so chosen'). Volgens Nowell-Smith betekent de uitspraak 'hij had het boek *Emma* kunnen lezen' zo iets als: 'hij zou *Emma* gelezen hebben, indien er een dergelijk boek aanwezig zou zijn geweest, indien hij niet met blindheid geslagen zou zijn geweest, etc., etc., en indien hij niets liever wilde lezen dan *Emma*' (p. 243).
  8. Von Wright heeft soortgelijke schema's ontwikkeld (vgl. 1971, pp. 50 e.v.; 1974, pp. 18 e.v.), zonder deze modellen te gebruiken op de manier zoals in de tekst gebeurt: ter verheldering van Moore's standpunt en zijn kritiek op het anti-determinisme.
  9. Zowel Taylor als Chisholm, bekende *actordeterministen*, beweren niet zonder meer dat het hier *louter* zou gaan om het 'kunnen' van causale mogelijkheid. Dit zou namelijk resulteren in een *indeterministische* explicatie van de notie 'kunnen', terwijl deze filosofen wel anti-deterministen zijn, maar zeker geen indeterministen (vgl. noot 2). Daarom interpreteren deze auteurs het niet-causaal gedetermineerd zijn van de handeling of keuze alleen als een noodzakelijke, en niet als een voldoende voorwaarde voor het gebruik van de notie 'anders kunnen' ('It is possible that there are cases of indeterminism that are not cases of ability to do otherwise'; Chisholm, 1976a, p. 59). In ieder geval is het zo dat de notie 'anders kunnen handelen' de onjuistheid van het causaliteitspostulaat *impliceert* (vgl. m.n. Chisholm, 1967, pp. 412, 413; 1976, pp. 58, 59; Taylor, 1966, pp. 53-55).
  10. Moore verdedigt ook wel de opvatting dat 'ik kan anders handelen' hetzelfde betekent als 'ik *kan* (in plaats van 'zal') anders handelen, indien ik kies'. Deze vertaling is echter zeer doeltreffend bekritiseerd door J.L. Austin (vgl. 1970, m.n. pp. 205-217) en daarom beperk ik mij tot de beoordeling van het analysans 'ik *zal* anders handelen, indien ...'.
  11. Op grond van dezelfde overwegingen moeten we de voorgestelde analyse van D.J. O'Connor verwerpen. Deze schrijft:

'(D) I can do X

is usually taken to mean:

(E) If I can do X, then conditions C₁, C₂...C_n hold' (1971, p. 28; vgl. ook: O'Connor, 1960).

Ook ten aanzien van deze omzetting geldt namelijk dat, indien één van de noodzakelijke condities *niet* vervuld is, (E) waar is, terwijl (D) fout is, zodat (E) niet logisch equivalent is aan (D).

Dezelfde kritiek heeft Austin op de analyse van Nowell-Smith (vgl. noot 7): zijn vertaling resulteert in een conditionele bewering die suggereert dat de per-

soon in kwestie het boek *niet* kon lezen: de voorwaarden, zoals de aanwezigheid van het boek, etc., waren *niet* vervuld, en alleen indien ze aanwezig zouden zijn geweest, had de persoon *Emma* kunnen lezen. De analyse van Nowell-Smith 'implies that he could not in fact have read it, and so cannot by any means be what we mean by saying that he could have read it' (Austin, 1970, p. 225). Chisholm heeft tegen deze gedachten-gang van Austin bezwaar aangetekend: volgens hem veronderstelt Austin ten onrechte dat de protases van conditionele beweringen altijd fout zijn: 'It is a mistake (...) to suppose that subjunctive conditionals (...) are necessarily contrary-to-fact- to suppose that they assert, imply, or presuppose that their antecedents are false' (1966b, p. 343). Dit tegenargument van Chisholm doet mijns inziens echter weinig ter zake, want ofschoon *net* (logisch) mogelijk is dat de 'indien'-bijzin van deze hypothetische bewering waar is, is het eveneens mogelijk dat de protasis fout is. En zolang dit laatste niet is uitgesloten, heeft (zoals boven blijkt) (E) niet dezelfde betekenis als (D), en is het analysans van Nowell-Smith niet equivalent aan het analysandum ('hij had *Emma* kunnen lezen').

12. Aan kritiek op deze en dergelijke analyses van 'anders kunnen handelen' heeft het niet ontbroken. De weerlegging van deze bezwaren zou vele bladzijden in beslag nemen en daarom beperk ik mij tot het vermelden van een viertal belangrijke discussies omtrent deze kwestie. Ten eerste: Lehrer, 1960, met kritiek op Moore; reactie hierop van Goldberg/Heidelberger, 1961, gevolgd door een weerwoord van Lehrer, 1961. Ten tweede: Baier, 1963, met belangrijke kritiek op Austin, en een antwoord van Lehrer, 1964. Ten derde: Austin, 1970, p. 218 noot 1: kritiek op de vervanging van 'anders kunnen handelen' door 'zal..., indien...'; Aune, 1962-3, pp. 398-401, met kritiek op Austin. Ten vierde: Lehrer, 1966, pp. 193-197 en Chisholm, 1966a, pp. 14-16; 1966b, p. 345; 1967, p. 411; 1976, pp. 56, 57, formuleren vrijwel dezelfde bezwaren tegen de onderhavige analyse. Aune, 1967b, heeft deze kritiek overtuigend weerlegd; Lehrer 1968 reageert weer op Aune, waarna deze (in Aune 1970) laat zien dat Lehrer de plank mislaat. Ook Goldman, 1970, pp. 199, 200 (noot 2) en Pears, 1975, pp. 169-179, keren zich tegen Lehrer en werpen zich op als succesrijke verdedigers van het zachte determinisme.

Literatuur

- Aune, B., Abilities, modalities, and free will. *Philosophy and phenomenological research*, Vol. XXIII, 1962-3.
- Aune, B., Can. In: P. Edwards (ed.i.c.), *The encyclopedia of philosophy*. New York: 1967a.
- Aune, B., Hypotheticals and 'can': another look. *Analysis* 27, 1967b.
- Aune, B., Free will, 'can', and ethics: a reply to Lehrer. *Analysis* 30, 1970.
- Austin, J. L., *Philosophical papers*. Oxford: 1970.
- Ayer, A. J., *Philosophical essays*. London: 1972.
- Baier, K., Could and would. *Analysis* 23, Suppl., 1963.
- Beekman, A. J., *Dienstbaar inzicht*. Groningen: 1975.
- Blanshard, B., The case for determinism. In: S. Hook (ed.), *Determinism and freedom in the age of modern science*. New York: 1958.
- Bollnow, O. F., *Existenzphilosophie und Pädagogik*. Stuttgart: 1959.
- Bollnow, O. F., Empirische Wissenschaft und hermeneutische Pädagogik. *Zeitschrift für Pädagogik*, 1971.
- Boon, L., Moet de wetenschap rationeel zijn? *Kennis en methode*, 1980.
- Brand, M. (ed.), *The nature of human action*. Glenview: 1970.
- Brezinka, W., *Von der Pädagogik zur Erziehungswissenschaft*. Weinheim: 1971.
- Brezinka, W., *Grundbegriffe der Erziehungswissenschaft*. München: 1974.
- Brezinka, W., *Erziehungsziele, Erziehungsmittel, Erziehungserfolg*. München: 1976.
- Brezinka, W., *Metatheorie der Erziehung*. München: 1978.
- Chisholm, R. M., Freedom and action. In: K. Lehrer (ed.), *Freedom and determinism*. New York: 1966a.
- Chisholm, R. M., J. L. Austin's philosophical papers. In: B. Berofsky (ed.), *Free will and determinism*. New York: 1966b.
- Chisholm, R. M., 'He could have done otherwise'. *The journal of philosophy*, Vol. 64, 1967.
- Chisholm, R. M., On the logic of intentional action. In: R. Binkley, R. Bronaugh, A. Marras (eds.), *Agent, action, and reason*. Toronto: 1971.
- Chisholm, R. M., *Person and object*. London: 1976.
- Davidson, D., Actions, reasons and causes. In: A. R. White (ed.), *The philosophy of action*. Oxford: 1968.
- Derksen, A. A., Het (versterkte) logische connectie argument verworpen. *Alg. Ned. tijdschrift voor wijsbegeerte*, 1976.
- Douglas Stewart, J., An analysis of 'advising'. In: *Educational theory*, Vol. 28, 1978.
- Dray, W. H., Determinism in history. In: Edwards (ed.i.c.) 1967, o.c.
- Duintjer, O. D., *Rondom regels*. Meppel: 1977.
- Frankfurt, H. G., Freedom of the will and the concept of a person. *The journal of philosophy*, Vol. LXVIII, 1971.
- Frankfurt, H. G., Coercion and moral responsibility. In: T. Honderich (ed.), *Essays on freedom of action*. London: 1973.
- Frankfurt, H. G., Three concepts of free action. *Proceedings of the Aristotelian Society*, Vol. 49, 1975.
- Goldberg, B/Heidelberger, H., Mr. Lehrer on the constitution of cans. *Analysis* 21, 1961.
- Goldman, A. I., *A theory of human action*. Princeton: 1970.
- Hempel, C. G., Some reflections on "The case for determinism". In: Hook (ed.) 1958, o.c.
- Hempel, C. G., *Aspects of scientific explanation*. New York: 1965.
- Hospers, J., What means this freedom? In: Hook (ed.) 1958, o.c.
- Hospers, J., *An introduction to philosophical analysis*. London: 1973.
- Hudson, W. D., *Modern moral philosophy*. London: 1970.

- James, W., *The will to believe and other essays*. New York: 1910.
- Langeveld, M. J., *Op weg naar wijsgerig denken*. Haarlem: 1933.
- Langeveld, M. J., *Beknopte theoretische pedagogiek*. Groningen: 1971.
- Langeveld, M. J., Brezinka als exponent der wereldvervreemding. *Pedagogische Studiën*, 1977.
- Lehrer, K., Ifs, cans and causes. *Analysis* 20, 1960.
- Lehrer, K., Cans and conditionals: a rejoinder. *Analysis* 22, 1961.
- Lehrer, K., 'Could' and determinism. *Analysis* 24, 1964.
- Lehrer, K., An empirical disproof of determinism? In: Lehrer (ed.) 1966, o.c.
- Lehrer, K., Cans without ifs. *Analysis* 29, 1968.
- Moore, G. E., *Ethics*. Oxford: 1966.
- Nagel, E., Determinism in history. In: P. Gardiner (ed.), *The philosophy of history*. Oxford: 1974.
- Nowell-Smith, P. H., *Ethics*. Oxford: 1957.
- Nowell-Smith, P. H., Ifs and cans. In: Berofsky (ed.) 1966, o.c.
- O'Connor, D. J., Possibility and choice. *Proceedings of the Aristotelian Society*. Suppl. Vol. XXXIV, 1960.
- O'Connor, D. J., *Free will*. New York: 1971.
- Pears, D., *Questions in the philosophy of mind*. London: 1975.
- Ruyter, P. A. de, *Het gezin in opvoedingsnood*. Nijkerk: 1973.
- Schlick, M., When is a man responsible? In: Berofsky (ed.) 1966, o.c.
- Searle, J. R., *Speech acts*. Cambridge: 1969.
- Spiecker, B., *Idealen en idolen van de opvoedingswetenschap*. Meppel: 1974.
- Stegmüller, W., *Wissenschaftliche Erklärung und Begründung*. Berlin: 1969.
- Taylor, R., 'I can'. *The philosophical review*, Vol. 69, 1960.
- Taylor, R., *Metaphysics*. Englewood Cliffs: 1963.
- Taylor, R., *Action and purpose*. Englewood Cliffs: 1966.
- Taylor, R., Causation. In: Edwards (ed. i.c.) 1967, o.c.
- Watson, G., Free agency. *The journal of philosophy*, Vol. LXXII, 1975.
- Wright, G. H., von. *Explanation and understanding*. London: 1971.
- Wright, G. H., von. *Causality and determinism*. New York: 1974.
- Wright, G. H., von. Determinism and the study of man. In: J. Manninen/R. Tuomela (eds.) *Essays on explanation and understanding*. Dordrecht: 1976.

Curriculum vitae

J.W. Steutel (1948) studeerde pedagogiek aan de Vrije Universiteit te Amsterdam. Sinds 1976 is hij als wetenschappelijk medewerker werkzaam in de vakgroep Theoretische en Historische Pedagogiek aan deze universiteit.

Adres: Bovenkruier 49, 1035 AC Amsterdam

Manuscript aanvaard 21-10-'80